

РЕМАРКА ЯК ЛЕКСИКОГРАФІЧНА КАТЕГОРІЯ

Стаття присвячена вивченню поняття «ремарка», що склалося в українській лінгвістичній думці. Автор розглядає різні підходи до термінологічного означення спеціальних лексикографічних позначок в працях лінгвістичного скерування. Зроблена спроба класифікації словникових ремарок. Критично осмислено теоретичні засади маркування слів у досліджуваних словниках. На основі проаналізованих праць автор пропонує власне термінологічне визначення ремарки.

Ключові слова: словник, типологія, ремарка, маркування.

Zaitseva O. Linguistic Label as a Lexicographical Category. The article is devoted to the study of the term linguistic labels in the Ukrainian linguistic. In the article the author tries to classify the linguistic labels. The author examines different approaches to terminological definition of lexicographical linguistic markers in linguistic works. Theoretic principles of marking words in the studied lexicographic works have been critically analyzed. The obtained results allow to propose the actual definition of linguistic label.

Key words: dictionary, typology, linguistic label, marking.

Зайцева О. Помета как лексикографическая категория. Статья посвящена изучению понятия пометы, сложившееся в украинской лингвистической литературе. Автор рассматривает различные подходы к терминологическому определению специальных лексикографических отметок в лингвистических трудах. В статье предложена классификация словарных помет. Критически осмыслены теоретические принципы маркировки слов в исследуемых словарях. На основе проанализированных работ автор предлагает собственное терминологическое определение пометы.

Ключевые слова: словарь, типология, словарная помета, маркировка.

Постановка проблеми. Поняття *ремарки* в українській лінгвістичній думці склалося давно – ще наприкінці XVIII ст. Саме тоді у словниках нової української літературної мови почала формуватися система спеціальних позначок та коментарів для характеристики слів. В українському мовознавстві сам термін *ремарка* з'являється значно пізніше – у 60-х рр. XX ст. У цей час обговорювалось питання маркування слів у словниках української мови, що вилилось у низку мовознавчих дискусій, зокрема у збірниках наукових праць «Українське усне літературне мовлення» (1962), «Лексикографічний бюлетень» (1963), «Лексикологія та лексикографія» (1966), на сторінках газети «Літературна Україна» (1966). Найвідомішою була дискусія С. Левченка та Л. Коробчинської щодо доцільності застосування ремарки *просторічне* у словниках української мови [6; 8]. Визначення *ремарки* різняться у працях дослідників. А проте воно потребує детального вивчення, зважаючи на значущість ремарок як для теоретичної, так і практичної лексикографії. Це зумовлює *актуальність* нашої розвідки.

Аналіз досліджень. Українські та зарубіжні лінгвісти неодноразово порушували питання стилістичного маркування лексем у словниках. Зокрема про статус ремарки в лексикографічній теорії, задовільність маркування слів у словниках, непослідовність щодо класифікації ремарок йдеться у працях А. Бурячка, Л. Коробчинської, В. Ващенко, В. Русанівського, М. Пилинського, В. Німчука, В. Вихованця, А. Непокупного та О. Ткаченка, Л. Струганець, О. Тараненка, Н. Дзюбишиної-Мельник, С. Бирик, В. Тов-

стенко. Н. Сінкевич. У російській лінгвістиці про це писали Ф. Філін, В. Телія, Е. Медникова, Г. Склярєвська, Л. Катлинська. У польській – М. Майдак, Б. Вальчак, Ю. Куркевич. Для нас насамперед цікаві погляди українських лінгвістів на проблему маркування слів, проте почасти залучаємо для характеристики термінологічних напрацювань у сфері лексикографії загалом та ремаркування зокрема і думки чужоземних дослідників.

Мета статті полягає у дослідженні стану розпрацювання термінології та змісту ремарок, у розгляді різних підходів до термінологічного означення спеціальних лексикографічних позначок, їх класифікації як в мовознавчих працях, так і у словниках української мови.

Виклад основного матеріалу. Попри розбіжності в поглядах, для кожного дослідника поняття *ремарки* пов'язане з потребою характеристики лексики у словниках. Із сер. 60-х рр. ХХ ст. термінами *ремарка*, *ремаркування* послідовно почали оперувати А. Бурячок, Л. Коробчинська, М. Пилинський, С. Єрмоленко. Зокрема у статті «Функціонально-стилістична оцінка слів у словнику української мови» А. Бурячок дає таке визначення терміна: *Ремарка* – це важлива спеціальна позначка у словникових статтях, що вказує на сферу функціонування слова, його забарвлення, нормативність чи ненормативність [2, 93]. Проте в наступні роки українські мовознавці не завжди послуговувалися терміном *ремарка* щодо означення спеціальної позначки у словнику. У різних працях лінгвістичного скерування найчастіше натрапляємо на терміни *позначка*, *позначення*, *пояснювальна позначка*, *спеціальна позначка*. Так, хоча у назві статті С. Левченка «Ще раз про ремарку «просторічне» вжито термін *ремарка*, сам автор у тексті розвідки послуговується термінами *позначка*, *стилістичні позначки*, *спеціальні позначки* [8]. Зауважимо: з метою урізноманітнення викладу поряд з терміном *ремарка* у статті використовуємо і термін *позначка*.

Поняття *ремарки* засвідчено у спеціальних виданнях, проте такий термін переважно означає літературознавче явище. Наприклад, у «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука (1974 р.) читаємо: «*Ремарка* (від франц. *remarque* – позначка, примітка) 1. Авторські пояснення в тексті драматичного твору, що містять стислу характеристику обставин дії, зовнішності та поведінки дійових осіб. 2. Примітка на полі книги» [11]. Натомість у «Словнику лінгвістичних термінів» (1985 р.) Д. Ганича та С. Олійника під поняттям *ремарки* розуміють і літературознавчий термін, і лінгвістичний, а саме: спеціальну позначку в словнику, що вказує на граматичну, стилістичну характеристику слова тощо [3, 235]. Таке ж визначення подано у СУМі в словниковій статті «Ремарка» [12, т. 8, 500].

Наразі в спеціальній літературі та в мовознавчих працях термін *ремарка* також досить активно вживано. Наприклад, у «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» (2001 р.) подано таке визначення: «*Ремарка* (фр., позначка, примітка) – спеціальна позначка у словнику, що містить у собі граматичну, стилістичну та іншу характеристику слова» [7, 146]. Автори «Словника іншомовних слів» (2006 р.) С. Бибик та Г. Сюта також вважають *ремарку* лінгвістичним терміном та наводять аналогічне визначення [1, 468]. Усі подані вище дефініції можна вважати перспективними для лінгвістики, у тому числі й для лексикографії. А проте таке авторитетне видання, як енциклопедія «Українська мова» (2004 р.) взагалі не засвідчує поняття *ремарки* [14].

Елементи теоретичного осмислення поняття *ремарки* знаходимо у працях ряду сучасних лінгвістів. Наведемо деякі з них. В. Дубічинський твердить, що *ремарка* – обов'язкова складова мікроструктури (тобто словникової статті) нормативного словника, а отже фактично є лексикографічною універсалією [5, 57], з чим важко не по-

годитися. Дослідниця О. Демська дещо поширює визначення терміна та наголошує, що *ремарка* покликана також відображати у межах словникової статті нормативність/ненормативність позначуваного заголовкового слова. У своєму визначенні науковець опирається на думку А. Баранова, який слушно зауважує: «комплекс стилістичних ремарок дає уявлення про обмеження вживання слова: літературна мова vs діалект, термін vs нетермін» [4, 26].

У польській мовознавчій літературі термін *ремарка* визначається так: «*Ремарка (kwalifikator)* – певного роду аббревіатура, що є компонентом значення слова у словниковій статті та характеризує заголовкові слова, їхні значення або вказує на випадки вживання цих слів, їхнє стилістичне забарвлення» [15, 300]. Отже, для польських лінгвістів *ремарка* є основним засобом опису семантики та стилістичного забарвлення слова.

Російський лексикограф В. Морковкін пропонує таку дефініцію цього терміна: «*Ремарка (помета)* – це лексикографічний засіб (звичай у формі скороченого слова), за допомогою якого читачеві повідомляють, що відповідна мовна одиниця належить до певної сукупності однорідних в будь-якому плані одиниць» [9, 110]. Наведене тлумачення свідчить про те, що дослідник розглядає *ремарку* як лексикографічну категорію, що цілком узгоджується з нашим поглядом.

Нам імпонує і те, що більшість лінгвістів означають *ремарку* як важливий засіб нормування загальнолітературних норм. Так, український мовознавець Л. Струганець схильна вважати, що *ремарки* є основним лексикографічним засобом нормування загальнолітературних норм – зокрема лексичних. Адже система *ремарок*, як зауважує лінгвіст, «відображає складний і суперечливий характер стилістичного забарвлення номінативних одиниць, що не підпорядковується якомусь одному принципу, а залежить від різних аспектів оцінки і базується на опозиціях нейтрального і стилістично забарвленого, нормативного і ненормативного, загальноновживаного і регіонального тощо» [13, 220]. На основі кількох лексикографічних зрізів дослідниця детально проаналізувала динаміку лексичних норм, свідченням чого є відмінності у застосуванні *ремарок* в різночасових словниках. Наприклад, *ремарки заст., рідко, іст.* засвідчують архаїзацію лексичних норм.

У тлумачних та перекладних словниках української мови, що становлять *об'єкт* нашого дослідження використано розгалужену систему різноманітних *ремарок*. Існує кілька способів їх візуальної репрезентації. В словниках української мови вже з другої половини ХХ ст. *ремарки* почали послідовно подавати курсивом у формі скороченого слова безпосередньо перед значенням лексеми, як-от: **кулáк** - 1) кулáк (-ка), (*соб.*) кулáччя, (*фамил.*) кулачіна, (*гал.*) п'ястúк (-ка) (РУС-24). Проте трапляються й відмінності: *ремарки* можуть подавати у формі графічних знаків. Наприклад, ще у «Малоросійсько-німецькому словнику» Є. Желехівського та С. Недільського (1886 р.) подано такі графічні позначки: † – слово застаріле, § – вислів тривіальний. Цікаво, що в словниках польської мови графічні знаки, що заступають словесні *ремарки* – явище досить поширене. Так, у «Словнику польської мови» (так званий «Варшавський словник») за ред. Я. Карловича (1900 – 1927 рр.) подано: † – старопольське, ! – слово, якого варто уникати, X – рідковживане, [] – діалектне [16, 421]. У СУМі, СУМі-20 маємо ще й такі позначення за допомогою знаку астериск: * Образно., * У порівн., а у ВТСі вжито позначку ** як вказівку на фразеологізм. Натрапляємо на геометричні фігури, що є вказівкою на фразеологізми - ◊ (застосовано в усіх досліджених словниках, окрім ВТСу та РУСу-2003), на складні словосполучення термінологічної лексики – Δ (СУМ, СУМ-20). У СУМі-20 введено нову графічну позначку для означення еквівалентів слів – ○.

За ремарками функціонального змісту, як і за ремарками, що фіксують стилістичне забарвлення у слові, усталився термін *стилістичні* ремарки. Крім них є ще *семантичні* та *граматичні* ремарки. Про семантичні ремарки, наприклад, писав у передмові до РУСу-2003 В. Жайворонок, зазначаючи, що вони вказують на багатозначність слова [10, 4].

Різновидом семантичних ремарок, за нашими спостереженнями, є також інші графічні позначки та розділові знаки, як-от:

а) надрядкові арабські цифри, які розмежовують омоніми: **мати**¹ – іменник, **мати**² – дієслово (СУМ);

б) арабські цифри в рядку, що розмежовують значення багатозначного слова: **кавалер** – **1.** Чоловік, який розважає жінку в товаристві, супроводить її під час прогулянки тощо. **2.** *розм.* Те саме, що парубок. **3.** Той, хто нагороджений орденом (СУМ);

в) дві скісні лінії для позначення відтінків значення слова, як-от: **каламутити** – викликати неспокій // Підбурювати, бунтувати // Бентежити, хвилювати (СУМ);

г) крапка з комою для розмежування значення слів та вказівки на відтінок слова, на зразок: **катавасія** – катавасія; розгاردіаш (РУС-69). Варто наголосити, що використання графічних засобів у ролі ремарок можна вважати за різновид паралінгвістичного компонента тексту, адже фактично йдеться про графони. Вони також є важливим елементом метамови словника.

Грамматичний аспект ремаркування передбачає вказівку на належність слова до певної частини мови, тієї чи іншої граматичної форми, а також вказівку на число і збірність іменників, доконаний чи недоконаний види, перехідність чи неперехідність, безособовість дієслів тощо на взір: *мн., док., ч.р.*

Про типи, зміст ремарок та практику їх застосування зазвичай зауважено у передмовах до словників, або ж у проспекті до словника, як-от «Проспект тлумачного словника української мови» (1958 р.). Наприклад, у передмові до РУСу-69, СУМу зазначено про такі граматичні ремарки, як *одн., збірн., семантичні – перен., стилістичні – розм., фам., вульг.* В межах стилістичних ремарок в СУМі виокремлено галузеві ремарки – *фіз., мат., бот.* [12, т. 1, 9]. Істотні досягнення у класифікації ремарок знаходимо у РУСі-2003, де подано граматичні, семантичні та вперше диференційовано стильові й стилістичні ремарки. Зокрема, у передмові до словника читаємо: «У словнику користуємося системою граматичних (*числ., глаг.*), стильових (*биол., вет.*), стилістичних (*вульг., жарт.*) та семантичних ремарок (*перен.*)» [10, 4]. Окремо зазначено про *обмежувальні* ремарки, як-от: *диал., разг., прост., жарг.*

Нам видається можливим узагальнити такі класифікації ремарок з погляду нормативності, тому пропонуємо розрізняти нормативно-обмежувальні та нормативно-рекомендаційні ремарки.

Нормативно-обмежувальні – це ремарки, що характеризують належність слова до певних різновидів національної мови – соціальних чи територіальних, і перебувають поза межами сучасної літературної мови, як-от: *діал., жарг., зах., гал.* Зауважимо: про ремарку *зах., гал.* можна говорити як про нормативну (загальнолітературну), проте лише на тому хронологічному зрізі (2 п. ХІХ – 1 пол. ХХ ст.), коли марковані таким чином слова вживалися в західноукраїнській літературно-мовній практиці.

Нормативно-рекомендаційні – ремарки, що регламентують різновиди загальнолітературних норм. Їх помітно більше. Це:

- *граматичні* ремарки, як-от: *недок., невідм., мн., прикм.* до тощо. Такі ремарки презентують морфологічні норми (загальноприйняті правила вживання граматичних

форм слів). Синтаксичні норми відображено у формі коментарів, на кшталт: **глузувати** – з кого-чого, **старшувати** – над ким, **ковтнути** – без додатка. Відмінкові форми іменників, числівників, особові форми дієслів тощо не вважаємо граматичними ремарками;

- **семантичні** ремарки вказують на семантику слова, зокрема на його переносне значення, що існує поряд із прямим, на кшталт: *перен.*, * *Образно.*, *в різн. знач.*, або на омонімію та багатозначність слова за допомогою цифрових позначок, на відтінки значень за допомогою розділових знаків;

- **стилістичні** ремарки, наприклад *вульг.*, *зневажл.*, *лайл.*, регламентують стилістичні норми, що діють у межах літературної норми, регламентують доцільність вживання мовних засобів, що мають експресивно-емоційне забарвлення. Під терміном *стилістичні* в більшості досліджених лексикографічних працях подано і ремарки, що репрезентують стильові норми, як-от *розм.*, *книжн.* Стильові норми – це спосіб добору і організації мовних засобів у певному функціональному стилі мови.

Варто зауважити, що загальнолітературна норма представлена у реєстрах словників і нейтральною лексикою, тобто тією, що має нульове маркування. Вона може позначатися у словниках (залежно від їхнього призначення) і спеціальними ремарками. Наприклад, у «Словнику російсько-українських міжмовних омонімів» (1997 р.) М. Кочергана стилістично нейтральна лексика маркована ремаркою *стил. нейтр.*

Висновки. У процесі розгляду різних підходів до лексикографічного маркування лексики в українських спеціальних мовознавчих працях та в передмовах до словників, на тлі здобутків чужоземних лінгвістів з'ясовано:

1. Традиційно термін *ремарка* вживаний щодо позначок у формі скороченого слова для означення певних семантичних, граматичних, стильових та стилістичних особливостей лексики. Усі ремарки так чи інакше пов'язані з нормалізаційними процесами в мові. Простежено, що і для означення функціонального закріплення слова (стилю) і для оцінної характеристики (стилістичного забарвлення) вживано термін *стилістичні* ремарки.

2. Уточнено зміст термінів *семантичні* та *граматичні* ремарки. В межах граматичних ремарок, до яких традиційно зараховувано вказівки на частину мови, на граматичну форму слів тощо, виокремлено синтаксичні ремарки. Семантичними ремарками вважаємо вказівки як на багатозначність слова, так і на омонімію за допомогою спеціальних цифрових позначок, які зазвичай не кваліфікують як ремарки. З огляду на це розмежовано *нормативно-обмежувальні* та *нормативно-рекомендаційні* ремарки.

3. Уточнено дефініцію поняття ремарки. Під ремаркою слід розуміти не лише скорочені слова, що є загальноприйнятими визначеннями, а також графічні засоби – цифри, умовні позначки, знак астериск та ще деякі спеціальні позначення, як-от: 1, 2 – вказівка на окремі значення слова, \diamond – вказівка на фразеологізм, † – вказівка на застаріле слово, * – вказівка на переносне значення слова. Це всі позначки, що дають додаткову інформацію про слово.

Загалом ремарки – це лексикографічна категорія, лексикографічна універсалія, графічний спосіб характеристики у словниках певних особливостей слів для полегшення практики їх уживання мовцем. Тому ремарки і надалі мають залишатися як об'єктом теоретичних розмислів, так і об'єктом лексикографічної практики.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

РУС-48 - Російсько-український словник / [за ред. М.Я. Калиновича, Л.А. Булаховського]. – К., 1948; **УРС** - Українсько-російський словник: в 6-ти томах / [за ред. І.М. Кириченка]. – К., 1953-1963; **РУС-69** – Російсько-український словник: у 3 томах / [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова

думка, 1969; СУМ – Словник української мови: в 11 томах / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980; РУС-2003 – Російсько-український словник / [за ред. В.В. Жайворонка]. – К.: Абрис, 2003; ВТС – Великий тлумачний словник / [за ред. В.Т. Бусела]. – Ірпінь.: Перун, 2004; СУМ-20 – Словник української мови: у 20 томах / [за ред. В.М. Русанівського] – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2010.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Биби́к С. П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / С. П. Биби́к, Г. М. Сюта / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – Харків : Фоліо, 2012. – 623 с.
2. Бурячок А. А. Функціонально-стильова оцінка слів у словнику української мови / А. А. Бурячок // Лексикологія та лексикографія. – К., 1969. – С. 78–95.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Демська О. Вступ до лексикографії : навч. посіб. [для студ.-філологів вищ. школи] / Оріся Демська. – К. : Вид. дім «Києво-Моги́л. акад.», 2010. – 265 с.
5. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка / В. В. Дубичинский. – М., 2008. – 430 с.
6. Коробчинська Л. А. Лексика розмовної мови / Л. А. Коробчинська // Питання мовної культури. – К. : Наукова думка, 1968. – Вип. 2. – С. 3–14.
7. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [за редакцією С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
8. Левченко С. П. Ще раз про ремарку «просторічне» / С. П. Левченко // Лексикологія та лексикографія. – К. : Наукова думка, 1966. – Вип. 2 – С. 159–164.
9. Морковкин В. В. О базовом лексикографическом знании / В. В. Морковкин // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. – М., 1986. – С. 102–117.
10. Російсько-український словник / [за ред. В. В. Жайворонка]. – К. : Абрис, 2003. – 1403 с.
11. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К., 1974. – 776 с.
12. Словник української мови : в 11 т. / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.
13. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.
14. Українська мова : Енциклопедія / [за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 852 с.
15. Engelking A. Kwalifikatory w słownikach – próba systematyzacji / A. Engelking, A. Markowski, E. Weiss // Poradnik Językowy. – 1989. – Z. 5. – S. 301–314.
16. Walczak B. Kwalifikatory w słownikach języka polskiego / B. Walczak // Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci Profesora Mieczysława Szymczaka. – Wrocław, 1988. – S. 413–422.

Статтю подано до редакції 17.06.2014 р.